

Felekezet és társadalom

A magyarországi reformátusok; országos arányszáma a két világháború között 20–21% között mozgott. (A katolikusoké 63–64%). Mely foglalkozási ágakban találjuk a reformátusokat országos arányszámukat meghaladó mértékben? Mindenekelőtt az őstermelésben, vagyis a mezőgazdaságban. Itt arányuk 25–26%. (Az 1920. és 1930. évi statisztikai adatokat vesszük alapul.) A hadseregben – azaz a ténylegesek között – 22%. Megfel el országos számarányuknak a napszámok és a házicselések közötti 20–21% is (itt a katolikusok aránya 67–68, illetve 70%). Az országos átlagot közelíti meg arányszámuk – 16–19% – az állami nyugdíjasok között (vagyis az alkalmazott-tisztviselő sférában). Számarányuk az országos átlagoknál éppen a modern kapitalizmushoz kötődő foglalkozási ágazatokban feltűnően alacsony: az iparban 16% (a katolikusoké 66–69), a bányászatban 8,3–9% (a katolikusoké 84–85), a kereskedelemben 10–11% (itt a katolikusok is alulreprezentáltak – az izraelita felekezetűek nagy száma miatt – 39–41%). Vagyis: már ezek az adatok is mutatják (melyet Makkai László egyik tanulmányában már jelzett), hogy a reformátusság nem elsősorban a „polgári” foglalkozásuk vallása, hanem a parasztoké. Mégpedig, ha a birtokstatisztikákat nézzük felekezeti szempontból, szintén első pillanatra feltűnő: a kis- és középbirtokosoké. Az 5 kat. hold alatti birtokosok 22,2%-a, az 5–20 kat. hold közötti birtokosok 33,7%-a, a 100 holdon felüliek 32,2%-a református. A katolikusok viszont átlagon felül reprezentáltak az agrárszegénység és a nagybirtokosok között. Egészítsük ki a foglalkozási és birtokstatisztikákat az életmód, életkörülmények vizsgálatával – illetve annak töredékét mutató város-statisztikával –, s a következőket látjuk: a világváros Budapest lakóinak csak 10,8–12,1%-a református és a dunántúli városokban még alacsonyabbak e számok: Pécs 4,6–6,1%, Sopron 1,3–1,6%, Győr 5,2–5,5%. Ezek legpolgárosultabb városaink aránylag fejlett építkezési kultúrával, közművesítéssel rendelkeztek (csatornázás, közvilágítás, köves utak hossza stb.). Az alföldi városokban – melyeknek kézenfekvő magyarozatára majd még visszatérünk – Debrecenben 65,9–67,7%, Hódmezővásárhelyen 59,2–60,2% a reformátusok aránya. S ezen városok fejlettségét hasonlítva a fővároshoz vagy a dunántúliakhoz, az ezekben biztosított életkörülmények is inkább a szépirodalomban gyakran jelzett „nagy falu” jelzőket juttatják a történész eszébe. Tehát a reformátusság mind a modern kapitalista foglalkozási ágazatokban, mind a legpolgárosultabb életviszonyokat adó

városokban a legalacsonyabb. Mi ennek – a Max Weber-i gondolati modelltől diametriálisan eltérő – jelenségnek az oka?

Református egyház és polgári társadalom

A válasz a modern magyar polgári fejlődés technikai-termelési és így társadalmi alapjaiban keresendő. Az 1850-es évektől kibontakozó technikai infrastruktúra fejlődése (vasút) az 1867. évi kiegyezés után ismeretes módon felgyorsul. Már a széles közönség kezébe is eljutó kézikönyveink adatsoraiból is kitetszik, hogy részben a polgári állami adminisztráció kiépülésével Magyarország kora Európájának legdinamikusabban fejlődő ipari-gazdasági területe. A politikai konszolidációval az ország beleolvadt az európai tőkés termelési rendszerbe, hallatlanul nagyméretű „gründölési” láz indul meg: iparvállalatok, útépitések, vasútépitések, a lakosság rendezett pénzügyleteihez nélkülözhetetlen bankhálózat. De mindehhez a gyors ipari-technikai fejlődéshez Magyarországnak nem volt szakképzett munkaerő-tartaléka, így óriási bevándorlási hullám indul meg a Monarchia ausztriai-csehországi feléből: iparosok (esztergályosok, vasöntők stb.), ipari tisztviselői csoportok (vasutasok, mérnökök stb.), a városépítéssel szakemberei (kőfaragók, kertészek, üvegesek stb.), a modern városi élet mindennapjainak kiszolgálói (cukrászok, sörfőzők stb.), számtalan üzletág kereskedői áramlanak külföldről az országba, elsősorban a városokba, mindezekelőtt Budapestre. Még a századfordulón is – a nagy magyarrá asszimilálódási hullám idején is – a fent említett iparágakban a magukat nem magyarnak vallók százalékos aránya a 20–40% között mozog a városokban, egyes iparágak egyenesen németnek, tótnak (üveges, építő) vagy zsidónak (kereskedő, divatcipész stb.) számítottak. Vagyis: a modern kapitalista termelési ágazatokhoz és a modern polgári életformához leginkább kapcsolódó foglalkozási ágazatokban etnikailag igen tarka képet mutat a magyarországi polgári fejlődés. És a bevándoroltak – noha megtaláljuk közöttük kis számmal az evangélikusokat is – elsősorban színekatolikus vidékről származnak, illetve a századfordulóra nem elhanyagolható százalékban izraeliták. Ez magyarázza a fentebb ismertetett statisztikai adatokat, melyek szerint a polgári-ipari foglalkozásokban elsősorban katolikusokat találhatunk, a reformátusokat nagy számmal főként a tradicionális iparűzésekben (a nemesi iparokban, pl. csizmadia) és az erős református többségű alföldi vidékeken.

Korábbiakra is visszatekintve megállapítottuk: alapvetően nem a felekezet és a felekezet hitéleti szokásai (protestáns etika) szabják meg a társadalom fejlődési irányát (kapitalista), mint Max Weber gondolta, hanem: a felekezet (protestantizmus) vesz fel olyan jellegű, amilyen társadalmi közegbe (parasztság) kerül.

Felekezet és társadalmi meghatározottság kérdését, azaz: mennyire konkrét társadalmi tényezők formálják, gyúrnak az egyházak arculatát, remélhetően még több

1987. szeptember 29-én a református szellemi központ, a felújított Ráday-kollégium avatása alkalmából egyháztörténeti konferencia zajlott. Itt hangzott el Glatz Ferenc eladása, amely a magyarországi református egyház új és legújabb kori történelméből négy kérdéskört ragadott ki.

1. A magyarországi református egyház „a” polgári egyház Magyarországon? Igaz-e a nagy szociológus, Max Weber munkásságának alaptevése, mely szerint a protestáns etika teremtője a kapitalizmusnak? 2. A református egyház a nemzeti egyháznak számít az európai történelemben, mivel a hitélet nyelvét latinról nemzeti nyelvre változtatta. Mennyiben igaz és hogyan a magyarországi protestáns egyházak, a jelen esetben a református egyház történetében ez az „alaptétel”? 3. A református egyház „szociális” népi egyháznak számított. Találkozott-e szociális törekvésében – amiről az utóbbi 50 évben nem beszélünk – a fasiszmissal? 4. A kommunista politikai rendszerek antiklerikális harcukban a fő tüzet a „többségi egyház”, a katolikus egyház ellen irányították. Hogyan találkozott a 20. század másik nagy szociális forradalmat hirdető politikai rendszerével, a kommunizmussal Magyarországon a református egyház? Az alábbiakban az eladás első kérdésére adott elemzést adjuk közre.

– egyelőre nagyon is hiányzó – kutatás fogja még tárgyalni. Én – a hazai reformátusságról szólva – itt csak három szempontra szeretném a figyelmet felhívni.

A kis- és középparasztság felszámolása

Az első a református egyház legerősebb társadalmi bázisát, a kis- és középparasztságot illeti. Ez a társadalmi réteg, mint ismeretes, Magyarországon csak nagyon lassú ütemben tudott erősödni a múlt század végétől. Igaz, hogy a századforduló bizonyos felülről szervezett agrárreform törekvései gyarapították számukat és a kisgazdaságokat segítő szerszám- és gépkultúra terjesztése növelte életképességüket. (Ez is jobbra a Dunántúlon és a szintén katolikus Bácskában, Bánátban.) A két világháború között a földreform hoz némi javulást, de közel sem töri meg a (katolikus) nagybirtok túlsúlyát. A felszabadulás és az 1945. évi földosztás azután rendkívül reménykeltően megerősíti a kisparaszti fejlődést. 1949-ben, a református konvent adata szerint a reformátusok 61,3%-a az 5–20 kat. holddal rendelkező parasztok sorába tartozik. Úgy látszik, hogy a szerszám- és eszközhasználatban, gazdálkodási rendjében, munkavégzési ütemében évszázada csiszolódott paraszti vállalkozás

Magyarországon is kibontakoztathatja az „üzleti racionalitással berendezett” paraszti farmerüzemet, amely reform a parasztagdálkodás legnagyobb teoretikusának, Erdei Ferencnek – utóbb ő a Tiszántúli Református Egyház főgondnoka – volt álma még a két világháború között. (Ekkor még volt lehetősége a magyar mezőgazdaságnak, hogy ilyen fejlődési úton induljon el.) Én úgy látom, hogy a magyar református egyház hanyatlása akkor indult meg, amikor a politikai vezetés 1949–1951 között hozzáfogott ezen kis- és középparaszti réteg drasztikus felszámolásához. A kampányszerű és a gazdálkodási ésszerűséget mellőző téveszítések kiszorították őket a termelési rendből és a politikai-társadalmi közéletből. Nemcsak a református egyház legerősebb társadalmi bázisa hullott ekkor szét, hanem az a bizonyos valóban ésszerű, parasztpolgári magatartásforma is, amellyel Nyugat-Európában és mindenekelőtt Amerikában a reformátusság egybeforrott.

A tisztviselő és értelmiségi réteg félreállítására

Második megjegyzésem a tisztviselő-értelmiségi réteget érinti, amelyeket statisztikánkban a reformátusság országos átlagát közelítő százalékban találhattunk. A magyar történeti irodalomban ez a társadalmi réteg igen mostoha „elbánásba” részesült. Mivel a modern állami tisztviselői réteg természetesen szoros függvénye az állami adminisztrációnak (a magántisztviselőtől eltérően onnan húzza fizetését), történe-szeink szorosan összekötötték e réteg egészét a Horthy-korszak kormányzati politikájával, célkitűzéseivel. A faszálódó politika társadalmi bázisát ebben, az úgymond katonatiszti-dzsentrí-államhivatalnoki rétegben „találta” meg. Csak ma, amikor már látjuk: a polgári államban igazgatási tisztviselő és kormánypolitika között korántsem volt olyan szoros együttmozgás, mint a sztálini rendszerben, s amikor már látjuk a mindenkori bürokrácia és értelmiség közösséget szervező funkcióját is, és még a múltjával legőszintebben szembenéző nyugatnémet történetírás is megkülönbözteti a reakciós politikai mozgalmak társadalmi bázisát a képzettsége folytán középosztályi-polgári funkciókat ellátó társadalmi elemektől (Bildungsbürgertum), csak most figyelünk fel Magyarországon ennek az állami alkalmazotti-értelmiségi rétegnek a pozitív szerepére. Az 1870-es évektől, amikortól az ország polgári jog- és igazgatási (civil és katonai) rendszere (a már tárgyalt ipari-technikai bázissal párhuzamosan) kiépült, néhány évtized alatt kellett az akkori, a Kárpát-medencét átfogó állam adminisztrálását megszervezni. És ha nemcsak a közkezdelt szépirodalmi művekből ismert mulatózó dzsentriket látjuk a korabeli magyar középosztályokban, hanem olyan társadalmi elemet, amely működtette a térség út- és vasútszervezetét, postahivatalait, iskolarendszerét, kiépülő egészségügyét, alapja volt a helyi közművelődési egyleti életnek, szövetkezeti mozgalmaknak stb. – akkor látjuk őket valósabban. És természetes, hogy a helyi adminisztráció-

ban – az Alföldön, Tiszántúlon, illetve Erdélyben – nagy a reformátusok száma, mégpedig feltehetően – ezt is egyháztörténeti kutatásoknak kell még pontosítani – az egyházközségi életben a mozdító erőket jelentő „tanult elemek”-é.

Megítélésem szerint a hazai reformátusságra, mindennapi hitéletére a másik nagy csapást akkor mérték, amikor ezt a társadalmi réteget a közösségi-politikai élet szélére sodorták, szakértelmének presztízsét (ugyanúgy, mint a kisárutermelő parasztét) szétrombolták. Nem ismerték el, hogy noha valóban kötődik az agyonbírált „keresztény középosztály”-beli hagyományokhoz – katolikus vagy protestáns, vagy éppen izraelita –, egyházához, de mindezzel együtt a társadalom köznapi élete kereteinek fenntartója volt.

Az egyház társadalomszervező szerepe

Harmadik megjegyzésem a református egyház társadalomszervező szerepét érinti. Kétségtelen, igazuk van azoknak, akik a magyarországi reformátusságról beszélve azt mondják: reformátusnak lenni nemcsak felekezeti jelentést jelentett újkori történelmünk során, hanem egy társadalmi magatartásformát, mentalitást is. Ami nemcsak a hitélet rendjét illetően jelent szembenállást a más felekezetekkel, egy közvetlen, a társadalom egészének, nem utolsósorban a szegényebb rétegekkel való szociális azonosulást, megértést, közvetlenséget. Azt hiszem, mindezt leginkább a református lelkész társadalmi funkciójában lehet tetten érni. Csak vázlatosan viszonyulva a történelmi gyökerekhez: történetírásunk, amikor a reformáció korát és a három részre szakadt Magyarország történelmét tárgyalja, elfeledkezik annak felméréséről, vajon a korabeli technikai-kulturális szint mennyire tette lehetővé adott területek igazgatási átfogását, mennyire volt képes intézményekkel kereteket is adni a társadalom mindennapi életének. A Habsburg adminisztráció lényegében a Dunántúl jelentős részére és a Felvidékre terjedt ki, de tudjuk: a Habsburg uralom alatt élő területen is a mindennapi élet kereteit a birtokadminisztrációk, nem utolsósorban a (katolikus) nagybirtok adta, míg a „társadalom” „szellemi életét”, napi gondolkodását – földről, túlvilágról, házasságról, szerelemről, életcélok összességéről – az egyházak szabták meg. Mindenekelőtt a katolikus egyház. A peremterületeken, amelyek kicsúsztak az udvari adminisztráció kezei alól – a Tiszántúlon és a török megszállta, részben elnéptelenedett területeken – az állami és birtokadminisztráció ilyen intézményei nem voltak jelen. Az „új vallásnak”, a reformátusnak – amely ezeken a területeken hódított – már elterjedésének első idején át kellett „vennie” olyan társadalmi funkciókat, amelyek messze meghaladták az európai értelemben vett református felekezet céljait. Sorolhatjuk az ismert tényeket: a nemzeti nyelven folytatott hitélet, az istentiszteleti formák egyszerűsége, a hívő közösséggel való közvetlen kapcsolattartás, a házassodás lehetősége és így családi kap-

csolatok révén – melyek a korban rendkívül fontosak – beilleszkedés a helyi szokásrendszerbe (részvétel a disznótortól a családi perpatvarokig). Mindezek a lehetőséget adják ahhoz, hogy a lelkész, túl Isten házában is, a közösség mindennapi életében részt vegyen, annak „funkcionáriusává” váljék. És a lelkész – így közvetve az egyház is – itt, a keleti országrész területein a közösségi élet szervezője, átvesz olyan szerepeket is, amelyeket normálisan működő állami és gazdasági étellel rendelkező területeken nem kell magára vállalnia. A társadalom napi életigénye és az egyház természetesen kölcsönhatásba kerülnek, az egyház felszívja magába, beolvasztja „jellemzői” közé azokat a szerepeket is, amelyek teológiai értelemben nem tartoznak célkitűzései közé. A magyarországi református egyház éppen ezért is tarthatta magát ún. népi egyháznak. Ez magyarázza megítélésem szerint azt, hogy majd a 19. század értelmiségei között oly nagy számban találjuk a református lelkészeket gyülekezetük, közösségük történelmét feldolgozó íróemberként (Zoványi Jenő és Ladányi Sándor kutatásai tartalmazzák e tényeket). Ez magyarázza, hogy a századvégen kibontakozó néprajzi gyűjtések iránt oly fogékony a református értelmiség, s hogy a 20. századi népi mozgalom, a szociális reformer típusa a református értelmiségi körökben (nem utolsósorban a lelkészekben) talált erős visszhangra. A falu református lelkésze a falusi munkaszervezet egyik működtetője, szokáskultúrájának ápolója, értője. A református egyház ilyen társadalmi sajátosságával is magyarázható szerintem, hogy a 20. században, a modern polgári kultúra mindent áttörő kibontakozása idején (már az első világháború után) a reformátusok körében igen magas a vegyes házasságot kötők száma, ami 1970-ben eléri a házassuló reformátusok 70%-át. Lehet ezt felekezeti szempontból sajnálatosnak, vagy örömtelinek tekinteni, számomra elsősorban azonban azt mutatja: a református egyház történelmi útján igen sok „világi” elemet szívott fel magába, s gyakran hívei számára sem a felekezetiiséget, mint inkább a társadalomszervező közösségi intézményt jelentette.

*

Ha tézisszerűen akarnánk összefoglalni mondandónkat, a következőket állapíthatnánk meg: nem a protestáns etika (mint a Max Weber-i felfogás mondotta) teremti a kapitalizmust, hanem a „protestáns etika” hozzáidomul ahhoz a társadalmi közegehez, amelybe kerül. Az adott terület társadalmi szerkezete adja meg a felekezet jellegét, erősíti fel vagy gyengíti az egyház tanításai közül a neki megfelelőt. Magyarországon a református egyház nem a modern polgárosulás egyháza, hanem alapjában a paraszti és a régi kis- és középnemesi réteg egyháza, ugyanakkor a történelmi fejlődés következtében a magyar társadalom napi kultúrájának, életkereteinek az ország egy jelentős területén a megtartó ereje, működtetője volt.

GLATZ FERENC